

Александар С. Недок

СРПСКИ ВОЈНИ САНИТЕТ

Од Цера до Целовца, јул 1914 – јун 1919

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2022.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије

Град Нови Сад – Градска управа за културу

[Ставови аутора изнети у књизи, не изражавају ставове органа који је доделио средства за суфинансирање]

АЛЕКСАНДАР С. НЕДОК

СРПСКИ ВОЈНИ САНИТЕТ

(Од Цера до Целовца, јул 1914 – јун 1919)

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

*Мојој ћерки Олџици и унуцима
Наџаши и Александру*

РЕЧ ПИСЦА ЧИТАОЦУ

Драги читаоче,

Пред Тобом је обиман текст о учешћу лекара и медицинара, српских и страних (добровољних, у мисијама или заробљених) у Великом рату 1914–1918. За разлику од других, за део њих и српску војску рат није завршен капитулацијом Аустроугарске 3. новембра 1918, нити савезничко-немачким примирјем 9. новембра 1918. Српска војска и њен санитет морали су да наставе борбу за границе новостворене државе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, за њене западне и северне границе, све до јуна 1919. године. То је захтевало нове напоре и нове жртве за српску војску и њен санитет, посебно борце IV (ужичког) и Београђане и Посаво-Подунавце VII и VIII пешадијског пука, њихове артиљерце и коњанике првог коњичког пука „Милош Обилић”, као и онај број од неколико хиљада Срба – ратних заробљеника који се после трогодишњег исцрпљујућег ропства, организованих у новообразованим XXV и XXVI пешадијским пуковима укључише у нова искушења и бојеве. Тај део додатног српског ратног напора остао је у ширим публикацијама недоречен. Овим делом сам настојао да то исправим.

Рат је, дакле, за Србе трајао пуних 5 година (јул 1914 – јун 1919). Из тог обиља докумената, мемоара и студија које су се тим периодом бавиле, покушао сам да Ти прикажем у нешто суженијем облику све што се са српским санитетом дешавало у прве четири године рата, све до ав-

густа 1918, када су започеле дефинитивне припреме за ослободилачку офанзиву планирану да започне 14. септембра 1918. двадесетчетворочасовним артиљеријским бомбардовањем непријатељских положаја и снажним јуришом српске и француске пешадије 15. септембра изјутра. Од тих догађаја па надаље са много више детаља описао сам шта се догађало током следећих судбоносних дана па све до примирја крајем јуна 1919. на истоку, у словеначким крајевима Истре, Штајерске и Корушке, сматрајући тај завршни део рата једне исцрпљене, десетковане и изранављене војске каква је била српска после пуних пет година ратовања као догађај достојан Титана, а не крхког људског рода. Њима су се и српски војници уписали у Бесмртнике све док људски род постоји.

Ако сам у своме задатку успео, бићу захвалан Свевишњем који ме је надахнуо и дао ми снаге да у подухвату успем.

А Ти, читаоче, никада не заборави и пренеси својим наследницима какви су нам прадедови и дедови (а некима још живих међу нама и очеви) били.

*Писац**

* У прве две године ратовања, све до Крфа, датуми су дати у за Србију онда важећем јулијанском календару, даље су, по укључењу српске војске у Савезничку Источну армију на Солунском фронту, датуми дати по грегоријанском календару (13 дана разлике унапред).

ПРВИ ДЕО

САНИТЕТ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914–1918, АВГУСТ (краћи преглед)

Увод

Мала Краљевина Србија је неприхватљивим ултиматумом старе европске империје стављена пред изазов: прихватити понижење или се, у одбрану своје независности супротставити дванаест пута већем и јачем непријатељу. Изабравши одбрану слободе и државне части иако се још није опоравила од два рата вођена 1912–1913. године са Турском и Бугарском и од побуне Албанаца у граничном појасу са новом државом Албанијом, Србија се изненадно изложила великим искушењима.

Оптерећена великим ратним дугом, Србија до новог рата није стигла да обнови утрошене залихе ратног и санитетског материјала. Ни у последњи час купљени санитетски материјал није стигао до ње, заплењен је током проласка воза кроз Аустрију. Велики помагач војног санитета, Српско друштво Црвеног Крста, било је нешто вредније: у току године дана мира успело је да изврши поправке монтажних барака, санитетских возова и другог инвентара коришћеног током претходних ратова и да у последњи час набави из Египта преко потребан памук кога у

државним резервама више није било. Једино чега је било довољно су Утермеленови први завоји који су у довољним количинама преостали из претходних ратова. Ни санитарска опрема ни инструменти, који су у ратним комплетима остављени при демобилизацији у магацинима дивизијских области нису били сређени и поправљени, тако да су приликом преузимања у току мобилизације затечени у истом, већ истрошеном стању.

То је био само део слике: одеће је било само за први позив и делимично за други (шињели или блузе), а остатку другог и трећег остало је да се боре у сопственом оделу, чиме се ризиковало да при заробљавању буду сматрани за нерегуларне трупе које међународне конвенције не штите. Недостајала је зимска одећа, недостајало је 120.000 пушака, недостајале су гранате за топове, било их је довољно за интензивни рат какав се очекивао, те су на брзину поручене из Француске, док је за одећу и пушке упућена молба Русији, иако су и њој за њену велику армију исте недостајале. Чак ће недостајати и људске и сточне хране, јер су и мобилизација и рат наступили у жеку жетве, па се иста није могла завршити и било је јасно да ће и то морати да се увози из Русије речним путем, Дунавом.

У суштини, морало се борити са оним што се имало.

Ратни санитар

Србија, после Балканских ратова нарасла на четири и по милиона житеља, у рат је ушла у основи са оним истим саставом и распоредом са којима је претходни рат завршила, разлика је била минорна:

доктора медицине	409 (тридесетак хирурга)
резервних официра, војних обвезника и добровољаца	320

студената медицине	203
апотекара	109
студената и помоћника	81
ветеринара	60
студената и помоћника	18

По ратном плану за оперативне јединице било је превиђено 224 лекара, за службе у војишној зони 91, док је за позадинске војне установе одређено 94 лекара.

У цивилној служби остао је за целу Србију само 61 лекар.

За разлику од Балканских ратова, када студенти (осим војних) и жене-лекари нису били позивани, овога пута је обавеза проширена и на њих, па се у првом списку жена обвезника нашло њих 17. Из неког разлога, данас непознатог, непозваних је остало и 30 студената.

То је све што је Србија могла дати армији од око 520.000 војника, од тога у дивизијама 1. позива 300.000, у 2. позиву 100.000, у 3. и последњој одбрани, 75.000 војника. Под оружјем је било око 300.000 војника, подофицира и официра. Остало су биле војне службе (интендантура, инжењерија, комора, телеграфија, санитарет).

Од војника 1. и 2. позива још у временима великих реформи крајем XIX века биле су образоване дивизије, док су 15 батаљона 3. позива функционисали као такви. Силом раних губитака у људству, од тога се касније одступало. Тако је, на пример, све до Солунског фронта постојао VII београдски пук 3. позива.

Србија је стандардно имала по 5 пешадијских дивизија 1. и 2. позива, са разликама по броју пукова у њима, 1. позив са четири, а 2. са три пука, јачини дивизијске коњице и артиљерије (пук односно ескадрон коњице и пук, одн. пола пука артиљерије). Осим коњичких пукова 1. позива у саставу дивизија, постојала је и Коњичка дивизија са четири пука. Уочи Балканских ратова од претеклих ре-

грута образовани су прекобројни пукови, из Моравске дивизијске области два, из осталих по један. Од великих маневара 1911. године су четири прекобројна пука (I, II, V и VI) образовали Комбиновану дивизију, остала два (III и IV) су образовала посебну бригаду, у Балканским ратовима Ибарску, у Првом светском Ужичку.

Почетком 1915. године образоване су од кадровских пукова и регрута из нових области две слабашне (по бројности и наоружању) дивизије, Брегалничка и Вардарска. Постојали су и 15 батаљона 3. позива, који су по нужди коришћени и у мешовитим формацијама.

Санитет је, стандардно, уз сваки пук имао по једну пољску болницу капацитета 100 постеља, са два лекара и осталим особљем. Сваки пук је имао по два лекара (што најчешће није достизано, па је други био старији медицинар) и болничарима, свака дивизија је имала болничарску чету која је давала кадрове пуковима и дивизијском завојишту, у коме су била три лекара (најчешће два и медицинари), од којих је један увек био хирург. Свака дивизија је у месту седишта дивизијских области имала сталну војну болницу (до 1912. године пет, касније осам).

По објави рата, знајући колико је Србија оскудна у медицинским кадровима, јер је око две трећине њених лекара завршило своје студије у њој (малобројни су студирали у Бечу или Грацу, ређе Прагу), Аустрија је све студенте медицине (било их је око 120) који су се у томе тренутку затекли по медицинским факултетима на летњим семестралним курсевима, спречила да се врате, интернирајући их до краја рата.

1914: ПРВА ГОДИНА РАТА

Рат се одмах захуктао свом снагом, Аустроугарска је желела да што пре заврши са својим малим јужним суседом, бунтовним и реметилачким због великог броја њених сународника у југоисточним крајевима подунавске Царевине. Стога је српска војска прве године рата морала да води три велике битке: две одбрамбене и једну, последњу и одлучујућу за опстанак, офанзивну. У две од те три битке, првој и трећој, извојевала је блиставе победе (Церска и Колубарска битка), док је из једне, вођене између њих, дуготрајне (72-дневна битка на Дрини) и крваве, упркос логистичким тешкоћама и несразмером у ефективима, повлачећи се пред надмоћном силом, изашла тактичким потезима који су је довели до победе у трећој.

Београд – предстража Србије

За то време Београд, као истакнута предстража Србије, трпео је свакодневна разарајућа бомбардовања тешке копнене артиљерије и речних монитора. Београдске болнице, и војна и цивилна, наставиле су и под тим околностима да функционишу у смањеном обиму и са драстично редукованим лекарским кадром за локалне потребе града који је већим делом становништво напустило. За разлику од Балканских ратова, када је са својим великим смештајним могућностима био главни санитарски центар Србије, сада се у те сврхе није могао користити. Измештена војна болни-

ца наставила је са радом у Смедеревској Паланци, док је у Београду настављено са пружањем помоћи одбрани града: истовремени управник обе, и војне и цивилне болнице, био је, као и током Балканских ратова, стари пуковник др Милан Радовановић, уз њега двојица резервних мајора: др Јован Жујовић и др Живан Гашић. Како ниједан од њих није био хирург, те је у хитним случајевима операције вршила млади хирург др Славка Михајловић, иначе једини лекар остављен у хируршком делу Опште државне болнице на Врачару, уз помоћ медикара са хируршким искуством Ериха Најмана. У њеном интернистичком делу у Видинској улици остао је сам инвалид др Ћира Панић. И тако је било све до 16. октобра када је у Београд дошла екипа Америчког друштва Црвеног Крста коју је водио хирург др Едвард Рајан са двојицом лекара (др Џејмс Донован и др Вилијам Ахерн) и 12 медицинских сестара. Он је преузео целокупну службу војне болнице и у Београду остао све до друге окупације с јесени 1915, учинивши немерљиве услуге српском народу (не само као његов лекар, већ и као заштитник града), именован за конзула САД, у временима прве и у почетку друге аустроугарске окупације. Током боравка је лекарски састав појачаван до 4 лекара. Двојица лекара (др Итан Флег-Батлер и др Ернст Педлтон Макгрудер) који су дошли у испомоћ из америчке болнице у Ђевђелији у време када је др Рајан лежао болестан од пегавца, оболели су и умрли од њега.

Године 1915. у Београду су радиле још три британске болнице које су до последњег тренутка помагале рањеним грађанима:

– болнице Фармера и болница Српског потпорног фонда у згради београдског Универзитета на Дорћолском кеју и

– морнаричка инфективна војна болница (British fever hospital) за британско-француске одреде поморске артиљерије под командом вицеадмирала сер Ернеста Тру-

брица на Врачару. Обе ове болнице су у одсудним тренуцима пружале и помоћ грађанству и из града су се повукле са српским јединицама.

Велике битке у 1914. години

Увод

У току тих битака санитар, слаб за несразмерне изазове пред којима се нашао, тешко и успорено борио се сопственим снагама са великим бројем хируршких интервенција. Његових тридесетак хирурга били су разапети између борбене линије (завојшшта), војишних центара (Ваљево) и позадине (сталне и резервне болнице у 58 места у Србији), тако што су после битака привремено премештани из дивизијских завојшшта у позадинске болнице. Тако је завојште Моравске дивизије 1. позива од кога је Врховна команда 25. августа тражила да се један од његових три хирурга хитно пошаље у Ниш, јер „у Нишу има 1.000 рањеника који чекају операцију”, послало мајора др Леона Коена. Српска Влада је у страним новинама објављивала позиве лекарима разних специјалности да уз добру накнаду дођу у Србију, а Српско друштво Црвеног Крста је упутило позив за помоћ својој интернационалној централни у Женеву, које је ту молбу одбило са образложењем „да се цела Европа налази у рату” и упутила га „да се појединачно обраћа националним друштвима”, али га је већина из истог разлога одбила. Тако се страна помоћ првих месец дана рата свела само на једног добровољца из Холандије, младог хирурга др Аријуса ван Тинховена и његове мале екипе, који су стигли уочи самог почетка Церске битке у Ваљево, њихово место рада и у време Балканских ратова. У првој половини септембра придошле су

две грчке и две швајцарске екипе, а у другој, две руске хируршке болнице, једна у Ваљеву, друга у Нишу.

Церска битка (31. август – 5. септембар)

У овој првој бици између аустроугарске и српске војске, која је почела 31. јула и завршила се победом српске војске за пет дана, аустроугарска војска је напала својом Петом армијом (VIII „прашки” и XIII „загребачки” корпус, сваки са по две дивизије) преко Дрине и једним корпусом Друге армије преко Саве у Мачви и код Шапца, док се Србија бранила својом Другом и Трећом армијом. Разбијањем непријатељских трупа на Церу и код Шапца њихови остаци су се бегом повукли преко река оставивши иза себе стравичне злочине над становницима и заробљеницима у Подрињу и Мачви.

У раду санитета током саме битке учешће је било чисто српско, осим учешћа др Тинховена и његове екипе у Ваљеву, док је дан уочи саме битке начелник српског санитета, пуковник Генчић, сагледавши очекивану масовност судара, ојачао завојишта четири дивизије и ваљевску војну болницу, по одобрењу војводе Путника ослободио је руководеће дужности пет хирурга, дивизијских начелника санитета, чиме је битно ојачао хируршки рад четири дивизијска завојишта и ваљевске болнице.

Друга помоћ жртвама ове по времену кратке, али крваве битке, је екипа коју шаље грчки Црвени Крст са др Василијем Номикосом на челу, са шест лекара и комплетном болницом од 70 кревета. Она је дошла 31. августа и вршила операције у Крагујевцу. За њом су ускоро, 6. октобра, следиле још две грчке екипе, једна за Србију (седам лекара), друга за Црну Гору (пет лекара). Лекари по Србији распоређени су према договору на основу исказа-

них потреба. Двадесетак ових грчких лекара ступило је у српску војну службу у уговорном односу и служило је према распореду највећим делом попуњавајући места другог лекара у пуковима.

Следећа помоћ је била руска екипа др Николаја Ивановича Сичева, са комплетном болницом и рендгеном. Стигла је касније, 24. септембра, и радила у Ваљеву за време друге велике и дуготрајне, 72-дневне битке на Дрини, све до напуштања града. Истовремено са Сичевом у Ниш је стигла мисија госпође Хартвиг, супруге преминулог руског посланика, „Заједница Светог Георгија”. Њу је, позван из руске болнице „Светог Димитрија” у Солуну, водио хирург др Сергеј Квинтилијанович Софотеров са три лекара и шест сестара. Преузевши Прву резервну болницу, мисија је у њој до јесени 1915. године обавила 1.329 хируршких интервенција.

Две швајцарске екипе, једна из Лозане (др Жанере-Минкина од три лекара) и друга из Женеве (др Кинеа од седам лекара), распоређене прва у Ваљево, друга у Крагујевац, Ниш и околне градове, радиле су од половине септембра, учествујући у санирању последица Церске битке.

Церска битка, у којој је морала да се ангажује већина српских дивизија, иако победоносна, преоптеретила је санитет бројним рањеницима (11.500 Срба и 2.000 непријатељских рањеника) остављених на бојном пољу. Да би се рањеницима што пре помогло, имајући у виду дводневно/тродневно дуго путовање воловским запрегама и лошим путевима до најближе болнице у Ваљеву, хирурзи четири српска дивизијска завојишта су пришли бојишту до испод топовског донета, радећи под артиљеријском ватром хитне операције, чиме су спасли многе војничке животе уз губитак лекарских: погинуо је један, а рањена су два лекара. Погинули капетан др Јосиф Анђелковић, лекар XVI пука, страдао је од гелера гранате која је експлодирала

Дивизијско завојиште Моравске дивизије 1. позива у време Церске битке. Слева надесно: Светислав Барјактаровић, лекар; сан. пук. др Михаило Петровић; рез. сан. капетан др Андра Николић и рањени борац, 1914. година

(Музеј науке и технике, Збирка Музеја Српског лекарског друштва, заоставштина проф. др Светислава Барјактаровића.)

пред завојиштем Моравске дивизије 1. позива које се налазило у селу Текеришу непосредно иза прве линије битке, а у његовој близини су се налазиле пољске болнице у које су смештани рањеници.

Ваљево, као једини град у близини са својим болницама, сталним (две: војна и окружна) и резервним (четири) постало је главни санитетски војни центар преко кога су прошли сви рањеници, неодложни су у њему оперисани и задржани, а способни за транспорт превијени, напојени, нахрањени и евакуисани санитетским возом до оближње Смедеревске Паланке у Прву резервну болницу (која је у ствари била измештена београдска војна болница), у резервну болницу у Аранђеловцу или даље, до центара у Крагујевцу, Крушевцу, Поморавској тројци (Свилајнац,